

Андрій Плахонін

ДРУГА ВОЛИНСЬКА КРИЗА (1097–1100 роки)

Волинська криза 1084–1087 рр., вивченню якої було присвячено нашу статтю, опубліковану у 2003 р.¹, так до кінця і не розв'язала всіх суперечностей, що її викликали, оскільки вона була свідомо спровокована київським князем, який прагнув шляхом загострення міжусобного конфлікту між володарями Волині послабити своїх конкурентів. Тому й не дивно, що події 1096–1101 рр., причини яких полягали у наслідках цієї кризи, як писав М. С. Грушевський, «складають той центральний пункт, до якого призвели і навколо якого згруппувалися тогочасні князівські відносини»².

Боротьба за збирання земель під своєю владою, якій присвятив своє правління Всеволод, закінчилася приблизно в 1091 р., коли племінник Святополк Ізяславич був позбавлений новгородського столу, і там був посаджений дванадцятирічний онук київського князя Мстислав Володимирович. Жоден з численних племінників не мав достатніх володінь, щоб зібрати дружину, здатну на вдалий спротив київському князю. До того ж, останній, судячи з усього, збирався передати владу в обхід Ізяславичів та Святославичів безпосередньо своєму сину. Щоправда, ми не маємо про це прямих свідчень джерел, але таку думку підкріплює саме опанування сином Мономаха (на той час навіть не сином-спадкоємцем, а онуком київського князя!) Новгородом, який до того, як правило, належав спадкоємцеві великокняжеського столу.

Літописець відзначає, що смерть Всеволода не була раптовою: «и разболѣвшуся ему вельми и посла по сына своего Володимера Чернѣгову и пришедшу Володимеру, видивъ отца больна суца, плакася вельми и присѣдающу Володимеру и Ростиславу, сыну меншому его, и пришедшу же часу, прѣставися тихо и кротко»³. Але літописець нічого не пише про останню волю помираючого князя. Нав-

паки, він спеціально зазначає, що рішення про запрошення Святополка на київський стіл Володимир прийняв самостійно. Останні роки життя Всеволода, мабуть, були присвячені розмірковуванню про подальшу долю київського столу, але остаточне рішення так і не було прийняте. З іншого боку, побоювання військового конфлікту зі Святополком, на чому наполягає літописець, навіряд чи можна вважати серйозною причиною для відмови від київського столу, навіть з огляду на можливий союз між Святополком і угорським королем Ласло I, про який пише О. В. Назаренко⁴.

Останні два роки життя Всеволода були присвячені головній справі київських князів — боротьбі з половецькою небезпекою. Адже поки проблеми з племінниками не були врегульовані, численні половецькі набіги згадувані у «Повчанні» Мономаха не привертали щонайменшої уваги літописця. Ще одне поле проблем — невгамовні Ростиславичі. Але вони були ізольовані на західному кордоні і протиставлені Польщі, боротьбі з якою вони і присвячували всю свою увагу. За противагу ним слугував і їх нещодавній союзник — Давид Ігоревич, і оскільки всі вони мали права на Волинь, їх взаємні суперечки розхитували цей вкрай небезпечний для київського князя союз, який тримався, доки в Володимирі сидів хтось третій. Затиснутий між Ростиславичами і Польщею, Давид Ігоревич залишався вірним васалом київського князя.

Але щойно усталений мир похитнувся, коли 1093 р. помер Всеволод. Як відзначають історики, клан Рюриковичів опинився у вкрай складній ситуації. Більше ста років влада в країні по смерті київського князя ділилася між його синами. В цьому ж випадку залишалися у живих нащадки п'яти братів Ярославичів, троє з яких в різний час посідали київський стіл. Доба «Заповіту» Ярослава скінчилася⁵, і необхідно було вирішити кілька важливих питань — не тільки, хто стане київським князем, але й як будуть розподілені територіальні князівства, які постали в середині XI ст.

Осередком нестабільності в останні роки життя Всеволода, як це не дивно, став Київ. Невдоволення київським князем було настільки сильним, що критика його правління увійшла до літописної статті разом з панегіриком померлому князеві: «И приспѣваше старость к симъ и нача любити смыслъ оуныхъ свѣтъ творя

с ними. Си же начаша заводити и негодовати дружини своєю первыя и людем ньє доходити княже правды. Начаша ту оунии грабити люди и продавати. Сєму не свѣдуще в болѣзних своихъ»⁶. Старша дружина князя, значна частина якої починала служити ще при братах Всеволода та встигла надійно осісти в Києві⁷, була невдоволена перспективою перерозподілу влади у найближчому оточенні великого князя. Саме ця частина боярства, очевидно, по смерті Всеволода не прийняла його сина Володимира, який власне і уособлював для них тих самих «оуных»⁸, сподіваючись у слабкішому Святополку віднайти провідника своїх інтересів. Мономах не наважився сісти у Києві, де панувала така вибухонебезпечна атмосфера, пам'ятаючи нещасливу долю свого дядька Ізяслава⁹. Навряд чи можна погодитися з твердженням М. Ф. Котляра, який, на відміну від Б. О. Рибаківа та П. П. Толочка, вважає, що невдоволених політикою Всеволода бояр «просто не видно на сторінках літопису»¹⁰, адже наведені нами літописні цитати з критикою «кадрової політики» Всеволода говорять про невдоволення саме частини боярства. Належність цих опозиційно налаштованих «киян» до верхівки дружини виказує оповідь про нараду напередодні невдалої битви на Стугні, де ці «кияни» активно виступають проти будь-яких пропозицій Володимира Мономаха. Цей епізод, скоріше за все, повністю вигаданий, але саме їх критика з боку літописця, пов'язаного з Мономахом, говорить сама за себе. Так само критично звучить і оповідь про події, які передували активізації воєнних дій з половцями, — сам Святополк «не здума с болшею дружиною отнею»¹¹. Ця «отня» дружина не прийшла до Києва разом з Туровським князем, а була старшою дружиною ще за Ізяслава та за Всеволода, саме її «не слухав» Всеволод Ярославич.

Сівши в Києві, Святополк об'єднав під своєю владою лише землі Київського та нещодавно виділеного з нього Турово-Пінського князівств. З огляду на те, що Мономах на цей час контролював Чернігівське, Переяславське, Ростово-Суздальське та, невдовзі, Новгородське князівства, військовий потенціал Святополка виглядав більш ніж скромно. Судячи з того, що в першому ж половецькому поході Святополка взяв участь лише клан Мономаха, жоден з інших князів не визнав залежності від київського князя —

ані Ростиславичі (які взагалі-то ніколи не підтримували київських князів), ані Давид Ігоревич, ані Давид Святославич, який поперемінно сидів у Смоленську та у Новгороді. Особливо підвищився статус Давида Ігоревича, який після смерті Всеволода Ярославича не визнавав залежності від Святополка і від Мономаха¹². Очевидно, ігнорування Давидом колишніх зобов'язань до Володимира Всеволодовича і стало причиною особливо негативного ставлення до нього, що проявилось у подіях 1097–1100 рр.

Слабкість Святополка стала очевидною одразу ж після опанування ним Києва. Невдача на Стугні, попри укладений військовий союз з Мономахом, ясно показала нездатність нового київського князя до самостійної політики. В літературі прийнято вважати, що звідси починає відлік доба «дуумвірату» Святополка та Володимира¹³. Але навіть якщо співправління і мало місце, воно було порушене вже наступного, 1094 р., коли Святополк Ізяславич уклав угоду з половцями і одружився з донькою Тугоркана. Але миру з Мономахом половці не уклали, адже одразу ж за згадкою про київське весілля літописець оповідає про прихід Олега з половцями до Чернігова: «Того же лѣта Олегъ приде с Половць и Тмутороканя и прииде Чернигову»¹⁴. Ніякої допомоги Володимиру проти Олега Святополк не надав, оскільки він тільки вигравав від послаблення всесильного Мономаха.

Саме вокняжіння нащадків Святослава у Чернігові відродило на Русі певну рівновагу між трьома гілками Ярославичів. Адже вже ніколи, навіть літописець Мономаха, не згадають про можливість відібрати Чернігівську землю в Святославичів. «Володимєрь же створи миръ сь Олегомъ и иде из града на столъ отєнь Переяславлю, а Олегъ вниде в град отца своего»¹⁵. Вже у цій статті літописець використав термінологію отчинного права, яке, безсумнівно, діяло і на ранньому етапі давньоруської державності, хоча й порушувалося сильнішими¹⁶. І, зрозуміло, основи цього права відбилися в «заповіті» Ярослава, вірніше, в межах поділених ним між синами земель Русі. Коли в Києві сів Святополк, а Олегу вдалося повернути Чернігів, можливість відновити реалії цього поділу знову стали здаватися ймовірними: Переяславль, Ростово-Суздальська земля — нащадки Всеволода Ярославича;

Чернігів — нащадки Святослава; Київ — нащадки Ізяслава; Волинь і Перемишль поділені між нащадками Володимира Ярославича та Ігоря Ярославича. Як і тоді, невизначеним залишався статус Ростово-Суздальської землі, Рязані і Мурому (про це, наприклад, для доби 60-х–70-х рр. XI ст. говорив О. Є. Пресняков¹⁷). Саме навколо цих земель знову спалахнула суперечка між нащадками Всеволода та Святослава. Так само і статус Смоленська певний час залишався невизначеним, адже синів Вячеслава не залишилося у живих, а про отчинні права Давида Ігоревича на цю землю не згадував навіть він сам¹⁸.

Але «тріумвірат» старших гілок Ярославичів встановився не у перші роки правління Святополка Ізяславича¹⁹, а став результатом Любецького та Витичівського князівських з'їздів, які не тільки декларували, а й частково відновили залежне від старших князів становище Ростиславичів та Ігоревичів.

Значення Любецького з'їзду в історії Давньої Русі неоднаково трактується істориками. Можна констатувати й погляд на Любецький з'їзд, як на подію, яка чітко розмежовує час появи нового удільного політичного ладу²⁰, так і повне неприйняття впливу його рішень на подальшу долю Русі²¹. Але погляд на Любецький з'їзд, як на узаконення отчинної форми наслідування²², на нашу думку, не повністю розкриває смисл любецьких угод.

Формальним приводом для скликання з'їзду стала необхідність припинити міжусобну боротьбу в умовах постійних половецьких набігів. Саме відмова Олега Святославича виступити проти половців була проголошена причиною об'єднання проти нього сил Мономаха та Святополка (причина суто формальна, адже згадаємо, що Святополк нічим не допоміг Володимиру у боротьбі з Олегом за чернігівський стіл). У Любечі зібралися самостійні на той час володарі з числа нащадків Ярослава (відсутність на з'їзді полоцького та перемишльського князів дуже симптоматична): «Придоша Святополк и Володимерь и Давыдь Игоревичь и Василько Ростиславичь и Давыдь Святославичь и брать его Олегъ»²³. На перший погляд, порядок переліку князів-учасників з'їзду випадковий²⁴, але в око впадає той факт, що відсутні сини Мономаха, частина з яких вже мала свій власний стіл. До того ж, не випадково в

цьому переліку Святославичі немов би протиставлені всім іншим князям, порядок старійшинства яких витриманий дуже чітко — Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич²⁵. Отже, основним питанням з'їзду мало б стати влаштування проблем, пов'язаних із Святославичами. Але останнє виявилось неможливим без певного реформування всієї державної системи

Уставлення отчинного принципу наслідування стало не єдиним результатом цього реформування. Та й сам отчинний принцип, як ми вже писали вище, не був чимось новим. Але тут його було вперше офіційно проголошено головним: «Кождо да держить отчину свою»²⁶. Побічним, і від цього ще більш несподіваним, стало пониження статусу Давида Ігоревича та Ростиславичів: «имъже раздаял Всеволодъ городы»²⁷. Це була справжня реставрація ситуації першої половини 60-х рр. XI ст., коли трьом старшим Ярославичам вдалося перерозподілити володіння своїх молодших братів. Але, з іншого боку, старшим внукам Ярослава було важко вирішувати питання про чийсь виключні отчинні права на Волинь, — тут встигли покняжити представники всіх гілок Ярославичів.

Ще однією особливістю рішень Любецького з'їзду стала відсутність у них будь-якої згадки про особливі права київського князя²⁸. О. Є. Пресняков пояснював це тим, що Київ діставався Святополку не в силу старійшинства, а як отчина його батька Ізяслава. Але зауважимо на це: отчинні права Святополка були дійсні саме в силу того самого старійшинства, яке, за думкою О. Є. Преснякова, тут ігнорується. Справа в іншому. Очевидно, настанови Любецького з'їзду, ініційовані значною мірою самим Мономахом, замінили інститут старійшинства²⁹ київського князя першим справжнім «тріумфіратом» трьох гілок Ярославичів: «Отселѣ имѣмься по єдино сердце и съблюдемъ Рускую землю, каждо да держить отчину свою»³⁰.

Це було вигідно передусім Мономаху, який, таким чином хоча і втратив київський стіл, отримував право втручатися у справи більшості руських князів, зокрема, і київського: «да аще отселѣ кто на кого встанеть, то на того будемъ вси»³¹. Та й перерозподіл земель за Любецькими угодами не до кінця відповідав інтересам

київського князя і традиціям — Святополк не отримав Новгород, що, на нашу думку, зайвий раз мало нагадувати йому про кінець доби старійшинства. Таким чином, від Любецького договору постраждали і Святополк Ізяславич, і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, статус яких було значно понижено. Тому й не дивно, що головними дійовими особами першої ж викликаної з'їздом кризи стали саме вони, а в ролі головного арбітра виступив Мономах.

Отже, як відмічав М. С. Грушевський, невдоволені об'єдналися одразу ж після з'їзду³². Важко зрозуміти, чому Святополк та Давид Ігоревич виступили саме проти Василька Теробовльського, нещодавнього союзника Давида. Хоча, багато чого могло насторожити київського князя у політиці Ростиславичів. Ми вже відмічали незрозумілу відсутність Володаря Перемишльського у Любечі. Але й у подальшому його політика стосовно Волині та Києва не виглядає занадто агресивною. Якби мова йшла про його походи проти Польщі у союзі з кочовиками, то чому ж тоді звинувачення були висунуті лише проти Василька? Та й у подальшому ніхто не зазіхав на волость Володаря, обмежуючись спробами захопити Звенигород та Теробовлю. Звинувачення Давида проти Василька, нібито наведені ним Святополку («Володимєрь сложилє єсть с Василькомъ на Святополка... Кто єсть оубиль брата твоего Ярополка, а нынѣ мыслить на мя и на тя и сложилє є с Володимєромъ. Не помнишь тебе, ходя в руку твоєю. Аще ли отидеть въ свою волость, самъ оузриши аще ти не займеть городовъ твоихъ Турова и Пиньска и прочихъ городовъ твоихъ»³³), на перший погляд, виглядають більш ніж сумнівними. Адже вбивця брата Святополка, Ярополка Ізяславича, як відмічає літописець, сховався у Перемишлі у Рюрика Ростиславича (Всеволод ходив тоді саме на Перемишль, а не ближчу Теробовлю), а Василько ніколи не звинувачувався у причетності до цього. Так само наївною виглядає і можливість захоплення Васильком Пінська та Турова, значно віддалених від його володінь. Отже, почуття небезпеки в Святополка міг викликати лише союз між Васильком і Мономахом, що підтверджується вже власною версією Святополка звинувачень Василька з боку Давида Ігоревича, яку київський князь виголосив перед київським

вічем, в якій Святополк дещо змінив наголоси: «Василко брата ти оубиль и зяяти волость твою Туровъ, Пинескъ, и Берестии, Погорину и шель ротъ с Володимѣромъ яко сѣсти Володимеру в Киевѣ а Василкови Володимери»³⁴. Що ж стосується Давида Ігоревича, він успадкував від свого попередника на волинському столі Ярополка Ізяславича не тільки земельні володіння, але й зовнішньополітичні зобов'язання. Одним з них був союз з Польщею, спрямований проти Ростиславичів, які турбували східні кордони Польщі грабіжницькими набігами за участю половців. Та, судячи з того, з якою легкістю у подальшому — в 1099 р. — поляки відступили від цього союзу, з Давида вийшов менш надійний партнер, ніж Ярополк. Вже 1097 р., як нам здається, Давид вирішив скористатися конфліктом Святополка із Ростиславичами, сподіваючись за допомоги київського князя розширити кордони своїх володінь на південь, майже відновивши межі своєї отчини часів правління батька, Ігоря Ярославича.

Яку ж провину за собою вбачав сам Василько? «Приде ми вѣсть яко идуть к тобѣ Берендичи и Печенѣзи и Торци, реку брату своєму Володарєви и Давидови: даита ми дружину свою молотшою а сами пиита и веселитася и помыслихъ на землю Лядськую наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Лядськую и мьшу Русьскую землю. И посемъ хотѣль есмъ переяти Болгары Дунаискыѣ и посадити я оу себе. И посемъ хотяхъ проситися оу Святополка и оу Володимера ити на Половци»³⁵, — саме ці зізнання теребовльського князя дещо розкривають перед нами приховані причини цього конфлікту.

Малопомітний, якщо судити з попередніх статей ПВЛ, в оповіді про осліплення Василько виявляється дуже активним державним діячем. Погляд цього князя невеличкого прикордонного уділу був спрямований не в Київ, а на безмежні обрії міжнародної політики. Польща, Балкани, Степ³⁶ — чи не забагато це для мало-значущого провінційного князька? З іншого боку, за словами самого ж Василька, він намагався очолити військовий союз трьох західних руських князівств, що, в спілці з кочовиками, мало б дати значну військову силу. Чи не насторожували ці військові приготування Святополка? Так само невдоволеним такою надзвичайною

активністю молодшого брата міг бути і Володар (останній без жодних вагань відновив союз з ініціатором осліплення брата Давидом Ігоревичем, коли його нещодавній союзник Святополк спробував вигнати Давида з Волині). Участь Василька у Любецькому з'їзді, попри повне ігнорування Володарем цієї події, можна було б пояснити спробою пошуку нового союзника у своїх військових планах. Судячи зі звинувачень Святополка та Давида, ним став Мономах³⁷. І, судячи із звинувачень Василька у намірі захопити окраїнні волинські волості — Туров, Берестя та Погорину, головною умовою цього союзу мала стати передача Волині Васильку.

Історія осліплення Василька Тербовльського належить до найулюбленіших сюжетів дослідників історії Давньої Русі. Адже «Повість про осліплення Василька Тербовльського», як перша, за визначенням О. В. Творогова, справжня сюжетна оповідь в руській літературі³⁸, є найбагатшим полем для літературних запозичень та етичних розмірковувань. І стрижнева тема, закладена літописцем у вислові Володимира Мономаха: «сеґо не бывало в Руськѣи зємьли ни при дѣдѣхъ нашихъ ни при отцихъ нашихъ сякого зла», — є домінуючою в усіх історичних працях двох останніх сторіч. Попри всю поверховість такого твердження, нам здалося необхідним розглянути окремі питання побутування скалічення, як форми кримінального покарання в юридичній практиці Давньої Русі.

Святополк Ізяславич «созва бояре и Кияне» — віче — та повторив перед ними звинувачення Василька. Наведена у літописі реакція вічових зборів виглядає досить розпливчастою: «да аще ест молвилъ право Давыдъ, да прииметь Василко казнь»³⁹. Складається враження, що вся літописна оповідь побудована з метою обілення Святополка та київського віча, зокрема, зауважується, що і віче, і князь, мали на увазі можливість наклепу з боку Давида: «аще ли не право глаголатъ Давыдъ да прииметь мєсть от Бога». Непевною виглядає і позиція Святополка: у цьому питанні він виступає проти осліплення, — навіть збирається відпустити Василька⁴⁰. А у оповіданні Києво-Печерського Патерика про Прохора міститься й дещо відмінна редакція подій, пов'язаних з осліплен-

ням Василька: «Святополк съ Давыдомъ рать зачастаи про Василькову слѣпоту, еже ослѣпи Святополкъ, послушавъ Давида Игоревича»⁴¹, де справа осліплення перекладається виключно на Святополка, а провина Давида вбачається лише в наклепі на Василька. Як відзначає більшість дослідників, осліплення відбувалося в місті Святополка — київському Звенигороді⁴² («не в Давыди градѣ есть ни ослѣпленъ но въ твоємъ городѣ ять и ослѣпленъ»⁴³, — так відповіли Мономах та Ольговичі на спробу Святополка перекласти всю провину на Давида), а принаймні двоє з трьох осліплювачів були людьми київського князя, — це конюший Сновид Ізечевич та «овчюх» торк Берендей. На цьому ж наполягав і сам Василько в промові до Володаря під Бужськом: «я се створилъ ци ли оу моємъ городѣ азъ и самъ боялься аще быша и мене не яли и створили то же неволя ми было пристати свѣту ихъ ходящу в рукахъ ихъ»⁴⁴. Давид тут змальовує себе звичайним пішаком у грі сильніших князів, а саме Святополка.

Такі обмовки, на нашу думку, свідчать не тільки про пізніше зацікавлене редагування, яким було виправлено первинну фабулу «Повісті про осліплення Василька Теробовльського». Сліди такого зацікавленого редагування знаходив ще О. О. Шахматов. Він навіть виділяв декілька його етапів⁴⁵. На першому етапі укладач третьої редакції ПВЛ вніс «Повість про осліплення» в літописний текст, виправляючи її на користь київського князя Святополка⁴⁶. Сліди такої правки фіксуються і у літописному тексті «Заповіту» Ярослава, й у оповіданні про Любецький з'їзд. На етапі Сильвестрівської редакції ПВЛ у «Повісті про осліплення» з'явилися вставки на користь Володимира Мономаха⁴⁷. Існування правок засвідчує ще один помічений О. О. Шахматовим факт — саме на етапі третьої редакції ПВЛ з тексту «Заповіту» Ярослава зникла згадка про віддачу Ігорю Ярославичу Володимира на Волині⁴⁸. Мабуть, весь цей комплекс текстів склався навколо рішень Витичівського з'їзду 1100 р., де Давида було позбавлено волинської отчини (яка трактувалася старшими князями, як «дача» Всеволода Ярославича).

В первинному ж тексті «Повісті про осліплення», вочевидь, йшлося про спільне рішення київського віча та київського князя Святополка про покарання Василька⁴⁹. У промові Святополка до

віча було висунуто звинувачення Василька в участі у вбивстві брата Святополка та у намірі вбити самого київського князя. У вироку віча не уточнюється, яку саме «казнь» має зазнати підсудний. Але, зважаючи на той факт, що участь Василька у вбивстві Ярополка Ізяславича була непрямую, та й намір вбити київського князя не був здійснений, мабуть, мова йшла не про смертну кару (правда, згадуючи суд київського віча над Ігорем Ольговичем 1147 р., вирок могола бути й смерть). Але саме у світлі звинувачень проти Василька у зраді та участі у вбивстві саме скалічення, а не вбивство виглядає невідповідним. Адже, з огляду на християнські уявлення, вбивство князя могло стати першим кроком до проголошення його мучеником — стратотерпцем. Недарма Д. С. Лихачов писав про тісний взаємозв'язок літописних оповідей про князівські злочини із творами агіографічного жанру⁵⁰. Літописний текст панегірика жертви Ростиславичів — Ярополка Ізяславича — немов би на противагу долі Василька моделюється саме за цим каноном. Ярополк просить Бога про мученицьку смерть: «даи же ми смерть таку яко же вдалъ еси брату моему Борису и Глѣбови от чужюю роуку да омыю грѣхи вся своєю кровью избуду суетнаго света и сити вражии»⁵¹. Так само і Ігор Ольгович перед смертю звертається до Бога: «аще кровь мою прольють то мученикъ боудоу Господу моемоу»⁵². Ця фраза дослівно збігається з передсмертною молитвою Бориса у «Казанні» про Бориса та Гліба⁵³. Саме ритуальне скалічення, а не вбивство Василька мало відвернути від нього Бога⁵⁴.

Та чи відповідає це дійсності? Більшість дослідників пов'язує факт осліплення Василька із застосуванням у практиці Київської Русі норм візантійського права. Здається, не заперечується тим фактом, що проти наміру Святополка засудити Василька виступили передусім ігумени київських монастирів, переважно носії візантійського права. Репліка: «аще ли не право глаголашь Давыдъ да прииметь мечь отъ Бога и отвещаешь предъ Богомъ»⁵⁵, — все ж більш стосується реакції з їхнього боку, ніж термінології, якою мали б послуговуватися в промовах на київському вічі. Така двоїста політика церкви у впровадженні норм візантійського права не була новиною. Згадаймо невдалу спробу Володимира Святославича запровадити смертну кару на Русі за розбої,

ініційовану єпископами. Проти виступили ті ж самі «єпископы» та «старцы»⁵⁶ — союз доволі дивний, ймовірність існування якого викликала великі сумніви навіть у О. О. Шахматова⁵⁷.

Цікаво, що два з небагатьох випадків осліплень, відомих нам з часів Давньої Русі, також пов'язані з родиною Святополка Ізяславича. Перш за все, мова йде про повернення дружини батька Святополка Ізяслава Ярославича у Київ після втечі «узурпатора» Всеслава 1069 р. Як пише літописець, «и пришедь Мьстиславъ (Ізяславич. — А. П.), исьсѣче Кьяны иже бяху высѣкли Всеслава, числом 70 чади, а другыя исьслѣпиша, другыя бя без вины погубивъ не испытавъ»⁵⁸. У цьому випадку осліплення та вбивства стали покараннями за зраду свого князя, тобто за політичний злочин (про що трохи згодом), та виконувалися у позасудовому порядку («не испытавъ»).

А ще один текст Іпатіївського літопису про покарання польського вельможі відсилає нас не тільки до осліплення Василька Теревольського, але й послужив джерелом до складання літописного тексту про провини володимирського єпископа Федорця, який був страчений за наказом митрополита Константина II⁵⁹: «Владиславъ лядьскый князь емъ моужа своего Петрка и слѣпи а языка емоу оурѣза и домъ его розьграби токмо с женою и съ дѣтьми выгна изъ земли своя и иде в Роусь якоже еоуанглеское слово глаголетъ еоуже мѣрою мѣрить възмѣрить ти ся ты емъ Роуского князя лестью Володаря и оумоучивы и имѣние его оусхыти все егоже Богъ по нѣколицѣ днєвъ не призрѣ»⁶⁰. Літописець, не заглиблюючись у подробиці польського політичного життя, побачив провину Петра Властовича у тому, що він колись обманом захопив у полон перемишльського князя Володаря Ростиславича⁶¹, мучив його та випустив, як зазначав й Кадлубек, за «все власне майно та скарби казни»⁶² (чи не калькою звідси були звинувачення до Федорця, який також був «безъмилостивъ» та хотів «исхитити от всѣхъ имѣнье»?); Підданий такий карі вельможа був відсланий на Русь, мабуть, до родичів своєї дружини Марії Святополківни, звідки його сумна доля й стала широко відомою на Русі⁶³.

Пригадуючи також обставини осліплення смоленських Ростиславичів Всеволодом Юрійовичем та покарання єпископа Федо-

ра, мусимо констатувати, що осліплення Василька було лише першим з відомих нам подібних актів застосованих до членів князівського роду Рюриковичів, але аж ніяк не першим на Русі.

Осліплення як форма покарання на той час була вже давно відома на Русі, і саме завдяки зв'язкам з Візантією⁶⁴. Згадаймо про сумну долю полонених русів під час військових дій 1043 р. — більшість з них була осліплена («слѣпиша Руси много»⁶⁵) за порушення угоди, про що пише, зокрема, Д. Оболенський⁶⁶. Та чи має Русь завдячувати тільки Візантії запровадженням цієї жорстокої форми покарання?

Найближча візантійська паралель до осліплення Василька Тербовльського — практика скалічення конкурентів у боротьбі за владу, бунтівників та порушників угод, на нашу думку, не є коректною. Адже скалічення знатних осіб у Візантії, як правило, супроводжував постриг, про що у випадку з Васильком навіть не згадується⁶⁷. Тому, найімовірніше, шукати корені цього акту слід у звичаях кровної помсти, окремі прецеденти якої потрапили навіть у статті «Руської Правди» «Докладної» редакції: «Аче ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усхнеть или нога, или око, или не утнеть, то полувирьє 20 гривенъ а тому за вѣкъ 10 гривенъ»⁶⁸. Що ж стосується Правди Ярослава, то вона навіть починалася зі статті про кровну помсту за вбивство: «Аже убиеть мужь мужа, то мьстити ли не будеть кто его мьстя, то положити за голову 80 гривен, аче будеть княжь мужь или тиуна княжа; аче ли будеть русинь, либо гридь, либо купець, либо тиунь боярескъ, либо мечникъ, либо изгой, либо словѣнинь, то 40 гривенъ по ложити за нь»⁶⁹. Однак вже за Ярославичів принцип кровної помсти замінюється грошовими виплатами («отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати»⁷⁰), але, як видно з переліку тих осіб, на кого поширювалися ці покарання, вони не застосувалися до відносин всередині княжого роду, як і всі постанови «Руської Правди». І хоча сучасні дослідники справедливо посилаються на формулювання: «аще князь согрѣшивъ, то у волость, аще мужь — у голову»⁷¹, все ж таки практика міжкнязівських чвар демонструє нам поруч зі звичайним відібранням волостей і альтернативні шляхи покарання «звинілих» князів.

Тема помсти залишилася і в редактованому укладачем ПВЛ тексті «Повісті про осліплення». Крім вже згаданих нами фрагментів із звинуваченнями Василька в участі у вбивстві брата Святополка, в оповіді попа Василя зберігся сюжет про «помсти» і самого Василька:

«и выбѣгоша людѣ от огня, и повелѣ Василко вся исѣщи. И створи Василко мѣщенѣ на людѣхъ неповинныхъ. И проля кровь неповинну»;

«повѣсиша Лазоря, и Василя и растрѣляша стрѣлами Василковичи и идоша от града се второе мѣщенѣ створи. Єго же бѣше не лѣпо створити дабы отместникъ Богъ былъ и възложити было на Бога отмѣщенѣ свое. Якоже рече пророкъ: “и въздамъ мѣсть врагомъ и ненавиждащимъ мене въздамъ, яко кровь сыновъ своихъ мѣщаєть и мѣститъ и въздаєть мѣсть врагомъ и ненавиждающимъ єго въздаєть”»⁷².

Для автора «Повісті про осліплення», православного священника, право помсти, зрозуміло, належало лише Богу⁷³. Текст про дві помсти Василька, з точки зору одного з укладачів ПВЛ, мав слугувати виправданням наступних дій Святополка, який, слідом за Давидом Ігоровичем, здійснив спробу відібрати волость в осліпленого Василька. Але ж не на Святополка, а на Бога покладали київські ігумени справу помсти Давиду в разі неправдивого звинувачення: «аще ли не право глаголалъ Давыдъ, да прииметь мѣсть отъ Бога и отвѣщаєть предъ Богомъ»⁷⁴.

Проте, мусимо констатувати, що маємо й певні аргументи на користь безпосереднього візантійського «сліду» в цьому випадку судочинства, не помічені поки що іншими дослідниками. Адже маємо свідчення про те, що осліплення як форма покарання у Візантії звернула на себе увагу руського суспільства напередодні осліплення Василька. Мова йде про повідомлення ПВЛ про осліплення самозванця Лжедіогена: «В лѣто 6603. Идоша Половцѣ на Греки съ Девьгеневичемъ и воеваша на Греки. А Царь я Девьгеневича и ослѣпѣ»⁷⁵. У літописній статті ця інформація розпочинає оповідь про невдалу спробу половців укласти мир з Володимиром Мономахом та підступне вбивство ним «Ітларевої чаді»,

в якій постає проблема порушення угоди заради помсти тим, хто «губять землю Рускую и кровь хрестьянську проливають беспрестани»⁷⁶. Привертає до себе увагу той факт, що повідомлення ПВЛ суперечить візантійським джерелам, які одногосно (незважаючи на лояльність імператорові, чи опозиційність до нього) не пов'язують це осліплення з імператором Олексієм Комніним. Навіть вкрай критично налаштований по відношенню до імператора Зонара розповідає, що Лжедіоген був осліплений мешканцями одного з фракійських міст⁷⁷.

Таку відмінність у повідомленні візантійських джерел і руського літопису можемо пояснити тільки тим, що сам факт осліплення родича царського дому (літописець називає самозванця Девгеневичем, тобто, визнає його справжнім сином імператора) обговорювався на Русі в зв'язку з боротьбою з половцями (і у Візантії самозванець виступав у союзі з половцями — ворогами держави, і, що найголовніше, християнства), заради якої можна поступатися й родинними зв'язками, й клятвами, як це зробив Мономах. Та осліплення Василька не могло бути виправдане інтересами боротьби з кочовиками (попри той факт, що у промові Василька про свої провини він також зізнається й у тому, що вступив у союз з кочовиками заради боротьби з поляками), оскільки літописець вклав у уста Василька намір зібрати сили для боротьби з половцями: «хотяхъ проситися оу Святополка и оу Володимера ити на Половци»⁷⁸. Так само і Мономах у оповіданні, вміщеному після повідомлення про осліплення самозванця, робить вибір між дотриманням князівського слова і вбивством половецьких ханів — ворогів Русі та християнства на користь їх покарання. А от Давид Ігоревич у своїх прагненнях зберегти за собою стіл волинського Володимира пішов на союз з найнепримиреннішим ворогом Русі — половецьким ханом Боняком⁷⁹. Ситуація з візантійським самозванцем немов би перевертається — зрадник християнської справи (союзник язичників) осліплює захисника християнства. Безсумнівно, таке свідоме протиставлення літописцем подій на Русі візантійській практиці мало слугувати за додатковий аргумент у звинуваченні Святополка та Давида.

У зв'язку з осліпленням Василька в науковій літературі постало питання саме про існування «політичних» злочинів (тобто, злочинів проти держави) на Русі, позаяк у Візантії осліплення пов'язувалося саме з ними. Впевнено проти виокремлення таких злочинів у правовому полі середньовічної Русі висловлювалися в різні часи В. І. Сергеевич, Д. І. Голєніщев-Кутузов та, в наші часи, В. М. Живов⁸⁰. Зокрема, останній наполягає на позасудовому характері осліплення на Русі, посилаючись на осліплення Мстиславом Ізяславичем киян 1068 р. В. М. Живов наголошує, що осліплення за вироком церковного суду, на відміну від виявів князівського свавілля, ближчі до візантійських аналогів⁸¹. Справді, наведені дослідником приклади 1068 р. та згадані ним звинувачення проти Федорця, який без суду сліпив та катував людей («хотя исхитити от всехъ имѣнїе»⁸²), наводять на думку про акти свавілля з боку як світської, так і церковної влади. Та у випадках з осліпленням князів, як Василька, так і Ростиславичів, маємо підстави наголосити на існуванні саме публічної процедури, яка передувала, а у випадку зі смоленськими Ростиславичами супроводжувала, акт скалічення. Адже в обох випадках осліпленню передувало Віче:

Приставише к нему сторожѣ в ночь. Науотрия же Святополкъ созва бояре и Кияне и повѣда имъ еже бѣ ему поведалъ Давыдъ, яко брата ти оубилъ. И на тя свѣщаль с Володимеромъ хочеть тя оубити и градъ твои зяти. Ирекоша бояре и людье: тебе княже головы своѣѣ достоить блюсти, да аще естъ молвилъ право Давыдъ, да приметъ Василко казнь, аще ли не право глаголашь Давыдъ, да приметъ мечь отъ Бога и отвещать предъ Богомъ. И оувѣдѣша игумени и начаша молитися о Васильцѣ къ Святополку. И рече имъ Святополкъ: ото Давыдъ. Давыдъ же се вѣвѣдавъ, нача поустраивати на ослѣплєньє...⁸³

Бысть мятеж в градѣ: вѣсташа бояре и купци, рекуще: Княже, мы тобѣ добра хочем, за тя головы своя складаемъ. Нынѣ держиши вороги свои прости, а се ворози твои и наши — суждалци и ростовци. Убо казни их, любо слєпи, а любо даи нам. Князю же Всеволоду благовѣрну и боязьниву, не хотящу того створити, повелѣ всадити их в порубѣ, людєи дѣля, абы утєшилсья мятежъ... По малє же дни опять восташа людєе и бояре и вси велможи и до купецѣ, и приидоша на дворѣ на княжѣ многое множество со оружьемъ, рекуще: Чего ихъ додержати? И пустиша єю низ земли...⁸⁴

По семъ же второе восташа вси людєе вопиюще и кричаще, сице глаголюще: хотимъ слѣпити ихъ; князь велики же Всеволодъ Юрьевичъ зѣло

печалень бысть о семъ, понеже много милоствиъ есть, но не може удержати ихъ. Они же шедше разметаша порубъ, и смше князя Мстислава Ростиславичя и брата его князя Ярополка Ростиславичя ослѣпиша и отпустиша ихъ...⁸⁵

Вирок членові князівського роду мав бути підтверджений вічем і не міг бути винесений з власної волі князя. Так само віче брало на себе ініціативу страти Ігоря Ольговича у 1147 р.⁸⁶ та Ігоревичів в Галичині 1211 р.⁸⁷ Вироком віча у справі Василька Теробовльського, як нам здається, була смертна кара: «да прииметь Василко казнь» — пор.: «Убо казни их, любо слепи» у випадку з Ростиславичами. Думка про можливість застосування такої форми покарання, як осліплення, виникла в Давида тільки після того, як за Василька вступилося духовенство: «И оувѣдѣша игумени и начаша молитися о Васильцѣ къ Святополку. И рече имъ Святополкъ: ото Давыдъ. Давыдъ же се вѣвѣдавъ, нача поустраивати на ослѣпленье».

Чи не полягала провина Давида переважно у тому, що він відступив від вироку віча та взяв ініціативу покарання на себе? В усіх інших випадках (ми не беремо до уваги події першої половини XI та XV ст.) справа страти чи скалічення члена князівського роду свідомо перекладалася князями на віче: форма покарання члена князівського роду, мабуть, в силу незвичайності такої ситуації, визначалася немов би консенсусом між князем та вічем. Недарма, коли одна зі сторін перебирала ініціативу на себе, що засвідчують події 1097, 1147 чи 1211 рр., це викликало загальне обурення, зафіксоване літописами⁸⁸.

Та й у разі дотримання усіх формальностей вирок Віча не сприймався засудженим князем як правомірний. Недарма 1096 р. Олег Святославич на пропозицію відкритого розбирання конфлікту між ним та коаліцією Святополка і Мономаха «пре игумени и пред мужи отець нашихъ (тобто мужів Ярославичів. — *А. П.*) и пре людьми градъськими» (що, на нашу думку, служить найкращим аргументом на користь висловленого нами припущення про наявність певної процедури суду Віча над князем) з обуренням вигук-

нув: «нѣсть мене лѣпо судити епископу ли игуменом ли смердом»⁸⁹. Мабуть, саме таке несприйняття частиною Рюриковичів процедури втручання у міжкнязівські відносини Віча і породило наприкінці XI ст. інститут князівських з'їздів.

Невгамовний Мономах одразу ж по отриманні звістки про осліплення Василька скликав Святославичів на з'їзд у Городці, на самому кордоні Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Згідно авторові «Повісті про осліплення», реакція Святославичів також була різкою. Але, як відзначив М. С. Грушевський, союзникам знадобилося три місяці, аби з'явитися на зустріч⁹⁰ (насправді навіть більше — про намір Святополка піти на Володимир Давид дізнався на Великдень, — 7 квітня). Важко зрозуміти причини таких вагань, якщо всерйоз сприймати повідомлення автора «Повісті про осліплення» про різку реакцію з боку Святославичів. Мабуть, Володимир знадобилося багато часу, аби вмовити Святославичів у необхідності виступити проти київського князя. Ті добре мали розуміти, що подальше ослаблення Святополка вело до посилення Мономаха. Як ми побачимо нижче, Мономаху вдалося це зробити лише обіцяннями виділити їм волості на Волині⁹¹.

Саме тому митрополиту та вдові Всеволода доволі легко вдалося переконати союзників не виганяти Святополка з Києва. Ті, вочевидь, й не планували цього. Мабуть, під Києвом вдалося укласти угоду, за якою чернігівський клан отримував певні територіальні компенсації на Волині, повністю відновлювалися волості союзників Мономаха Ростиславичів, а Святополк в черговий раз відмовлявся від своїх прав на Новгород на користь нащадків Мономаха. Святополк також мав власноруч вирішити проблему із позбавленням Давида прав на володіння Волинню, що він не дуже поспішав виконувати.

Дізнавшись про спільний похід Мономаха та Святославичів на Святополка (це сталося приблизно 17 лютого — «яко приближися постъ великый»), Давид одразу ж здійснив першу спробу примирення з осліпленим Васильком. Сутність пропозицій Давида Васильку полягала у тому, що в обмін за згоду виступити посередником у примиренні з Мономахом той мав отримати одне з во-

линських міст (Всеволож, Шеполь або Перемишль) замість втраченого Теревовля. З розлогої відповіді Василька зрозуміло лише, що той погодився надіслати послів до Мономаха, аби запобігти кровопролиттю, але наполягав на поверненні йому Теревовля: «послю к Володимеру да быша не прольяхи крови мене дѣля но сему ми дивно даєть ми градъ свои або и Теревовль моя волость пождавши и нынѣ»⁹². Давид не одразу пристав на пропозицію Василька. На Великдень він все ж спробував захопити волость теревовльського князя та був раптово оточений у Бузьку Володарем і змушений відпустити Василька без будь-яких попередніх умов. Можемо припустити, що він передав Ростиславичам й Бузьку волость, оскільки невдовзі Ростиславичі, виступивши на Володимир, облягли не це місто, а Всеволож на кордоні між Бузькою та Володимирською волостями.

Наступний етап кампанії розпочався з настанням більш теплих днів («ставши веснѣ» — оскільки Великдень цього року припадав, як ми вже згадували, на 7 квітня, мова йде, мабуть, вже про травень). Володар та Василько оточили Всеволож, місто, яке знаходилося на пів-шляху від Бузька до Володимира⁹³, та взяли його, винищивши, за наполяганням Василька, все населення.

Взявши в облогу Володимир, Ростиславичі звернулися безпосередньо до віча, вимагаючи видачі тих мужів, які, як вони вважали, намовили Давиду Василька. Віче змусило Давида видати цих бояр, — вони вже встигли сховатися у Луцьку. Лазаря та Василя схопили вже у Турійську, на північ від Володимира (чи не намагалися вони в обхід війська Ростиславичів втекти до Польщі?), а Туряг встиг сховатися в Святополка у Києві (попри обіцянку Мономаху, Святополк, вочевидь, надав йому притулок). Лазаря та Василя повісили та розстріляли, на чому Ростиславичі й задовольнилися та зняли облогу.

Попри перші невдачі, становище Давида залишалося настільки сильним, що Святополк не наважувався напасти на нього без згоди на це поляків, які були союзниками князя Володимира у боротьбі з Ростиславичами. Польський князь Владислав Герман за вимогою Давида та Святополка наприкінці січня — на початку лютого 1099 р. влаштував снем у Бересті, на який запросив Свято-

полка й Давида, обіцяючи останньому примирити його з київським князем. Автор «Повісті про осліплення» звинувачує Святополка у підкупі поляків: «дасть имъ великия дары на Давыда»⁹⁴, та справжня умова угоди Святополка з Владиславом Германом полягала вочевидь у тому, що київський князь обіцяв відібрати волості у його одвічних ворогів Ростиславичів, що повністю відповідало його власним інтересам. Адже Давид після нещодавньої поразки вже не міг слугувати їм за серйозну протипагу. У нас є всі підстави вважати, що перед виправою на Давида Святополк уклав попередню угоду і з Ростиславичами, яка йшла у розріз з його домовленостями з поляками. Адже коли він, взявши Володимир, вирушив на південь, Володар та Василько демонстрували хрест, «єгоже цѣловаль к нима на сем яко на Давыды пришетль есмъ а с вама хочю имѣти миръ и любовь»⁹⁵.

Отримавши від поляків та Ростиславичів гарантії нейтралітету, Святополк вирушив до Пінська, звідки вислав по війська до Києва (судячи з цього, він до самого завершення снему у Бересті не був впевнений у його результатах) та дочекався їх вже на західному кордоні своїх володінь — у Дорогобужі. Йому вдалося зібрати значні військові сили — крім власне київських дружин (до них входили і дружини Берестя, Пінська, Вишгорода — саме вони пізніше склали основу залоги Святополка у Володимирі⁹⁶) та дружин його двох синів та двох його племінників⁹⁷, до його війська приєдналися і окремі чернігівські загопи на чолі з сином Давида Святославича Святошею⁹⁸. Залишається незрозумілим, чи приєдналися до війська Святополка дружини Мономаха, або, принаймні, одного з його синів, адже повідомлення пізніх Воскресенського, Софіївського I та Тверського зводів не знаходять підтвердження⁹⁹.

Володимир був обложений 19–20 лютого і тримався 7 тижнів до самої Великої суботи (9 квітня 1099 р.). Давид був змушений укласти угоду зі Святополком: «цѣловаста хрестъ межи собою и изиде Давыдъ из города и приде в Червень а Святополкъ вниде в городъ»¹⁰⁰. Тільки вже перебуваючи у Червені, як повідомляє автор «Повісті про осліплення», Давид раптово «бѣжа в Ляхы». Зараз ми навряд чи можемо відновити умови угоди, укладеної між Святополком та Давидом на Великдень 1099 р., — чи отримував

Давид взамін Володимира волость у Червені, чи Святополк гарантував йому лише життя та свободу. На жаль, версія подій викладена у датованій частині ПВЛ ще лаконічніша, ніж у «Повісті про осліплення»: «Иде Святополкъ на Давыда в Ляхы»¹⁰¹.

Принаймні, звинувачення літописцем Давида у втечі означає, що від нього чекали, що той залишиться у Червені. Та й той факт, що Давид вирушив по допомогу до поляків, викриває штучність звинувачень Святополка у підкупі останніх. Небажання поляків підтримати Давида стало для нього остаточно зрозумілим лише тоді, коли він втік від Святополка.

А Святополк, вигнавши Давида, цілком очікувано вирушив на Ростиславичів, проти яких він і влаштував нещодавно змову з Давидом Ігоревичем, а пізніше яким гарантував недоторканість володінь. Судячи з обґрунтування Святополком свого походу на Ростиславичів — «се есть волость отца моего и брата»¹⁰², він збирався відібрати лише Тербовль та Звенигород, які за Ізяслава Ярославича та Ярополка Ізяславича тяжіли до Волинської волості¹⁰³. Про Перемишль мова не йшла. Але поразка від Ростиславичів на Рожному полі завадила Святополку перебрати під свою владу землі Подністров'я. Головним негативним результатом цієї поразки для нього виявилось примирення між Давидом Ігоревичем та Ростиславичами, яке стало основою нової міцної коаліції проти київського князя та його союзників.

Поразка від Ростиславичів тимчасово поклала край військовим діям коаліції Ізяславичів та Святославичів на Волині. Розділивши захоплені волинські волості між своїми синами та сином Давида Святославича Святошею, Святополк повернувся у Київ. Ярослав Святополчич, одружений з угорською принцесою¹⁰⁴, був відісланий до Угорщини. Залишивши за собою Погориння, Святополк передав Західну Волинь з центром у Володимирі своєму позашлюбному сину Мстиславу, а Луцька волость була віддана Святославу Давидовичу¹⁰⁵. І у Володимирі, і у Луцьку залишалися великі залоги, які мали у подальшому взяти участь у боротьбі з Ростиславичами та захищали Волинь від можливих спроб Давида Ігоревича повернути свої втрачені володіння.

Адже той одразу ж повернувся з Польщі, уклав угоду з Володарем Ростиславичем, залишивши у нього дружину, і вирушив до Половецької землі у пошуках союзника. Ним став найнепримиренніший ворог Русі — хан куманів, західної правобережної гілки половців¹⁰⁶, Боняк, який тільки нещодавно, 1096 р., ледве не захопив Київ¹⁰⁷, а перед тим брав активну участь у боротьбі Візантії з печенігами, пізніше, 1094 р., підтримував Лжедіогена у боротьбі за Константинополь¹⁰⁸, здійснив самостійно та у союзі з Васильком Ростиславичем декілька вдалих набігів на Угорщину та Польщу¹⁰⁹. Союз Давида Ігоревича, Ростиславичів та половців являв собою вже значну силу, здатну протистояти дружинам київського та чернігівських князів та союзному їм угорському війську.

Угорське військо, очолюване самим королем Коломаном, було захоплене зненацька на річці Вягра під Перемишлем та вщент розбите завдяки половцям. Ярославу Святополчичу ледве вдалося втекти через Польщу до Берестя. Давид рушив від польського кордону (судячи з маршруту руху війська, він, мабуть, марно прагнув захопити Ярослава) на Мстислава Святополчича, по дорозі зайняв Сутейськ і Червень та раптово з'явився під Володимиром, у якому знаходилася значна залога з берестейської, пінської та вишгородської дружин). Уклавши угоду з Святославом Давидовичем (визнавши, мабуть, недоторканість його володінь у Луцьку), забезпечивши, як йому здавалося, собі безпечний тил, Давид розпочав тривалу облогу Володимира.

Після випадкової загибелі Мстислава Святополчича міське віче послало до Святополка за допомогою (очевидно, облога не була суцільною). Невдовзі київська дружина на чолі з Путятю була в Луцьку, де вдалося захопити мужів Давида, які мали повідомити йому про наближення Святополка. Святослав Давидович не дотримався угоди з Давидом Ігоревичем та приєднався до київського війська. Давид, захоплений зненацька спільним ударом міської залози та дружин Путяти та Святоші, був змушений втекти до половців. Путята посадив у Володимирі на чолі залози посадника Василя і рушив у Київ, а Святоша повернувся у Луцьк. Та невгамовний Давид раптово знову з'явився разом з Боняком, і цього разу вже під Луцьком. Зрадливий Святоша був змушений капіту-

лювати. Він уклав угоду з Давидом, за якою відмовлявся від Луцької волості і повернувся до батька у Чернігів. Відрізаний від Києва Василь був змушений залишити місто, — Волинь знову повернулася під владу Давида Ігоревича.

Та всю примарність відновлення влади Давида Ігоревича на Волині продемонстрували події наступного, 1100 р., коли на князівському з'їзді в Уветичах Давида легко було позбавлено Володимира. Несподіваність такого повороту відбилася в «Повісті про осліплення», укладач якої навіть спеціально вжив формулювання «привабиша» стосовно до запрошення Давида на цей з'їзд¹¹⁰. Власне, союзники збиралися в Уветичах двічі¹¹¹ — 10 та 30 серпня, і саме на друге зібрання і було запрошено Давида, як це вказано у літописному тексті, за його власним бажанням: «Ты еси прислалъ к намъ река хоцю братье приити къ вамъ и пожаловати своеѣ обиды», хоча сам Давид спершу звернувся до князів з промовою, що мала зворотний сенс: «на что мя есте привабили¹¹², осе есмь, кому до мене обида?»¹¹³. Судячи з усього, рішенням першого з'їзду була пропозиція запросити Давида на спільне зібрання, можливо, на його власне прохання, а альтернативою приїзду володимирського князя могла служити загроза спільного походу на Волинь, напевно, цього разу вже за активної участі Мономаха, особливо чутливого до половецької загрози і з певного часу непримиренного до руських союзників половецьких ханів.

Головним питанням цих двох з'їздів стала, без сумніву, подальша доля Волині — проблема Давида Ігоревича та Ростиславичів. Союзники приділили величезну увагу символіці зібрання. Судячи з опису, другий з'їзд в Уветичах був чи не найбільш урочистим з усіх відомих нам з'їздів Рюриковичів, одним з перших з'їздів після Любецького, доби розквіту регулярних князівських снемів як форми колективного управління землями Русі. Спершу було влаштовано прийом володимирського князя, на якому його ще було допущено до засідання «на спільному килимі»¹¹⁴ («се еси пришелъ и сѣдиши съ своєю братьею на единомъ коврѣ»). Пізніше Давида було відлучено від засідання з іншими учасниками з'їзду — він сидів окремо, а ті спілкувалися з ним через посланців

бояр, по одному від кожного князя. Вся ця процедура цілком нагадувала судову.

З'їзд ухвалив рішення відмовити Давиду у праві займати Володимирський стіл, за що, правда, він отримував компенсацію від кожного із його учасників — від Святополка, як нового сюзерена Волині, Божеський, Острог, Дубен та Чорторієськ, а від Мономаха та обидвох Святославичів по 200 гривень. Що ж до уділу Ростиславичів, учасники з'їзду звернулися до них з пропозицією повернути землі у Подністров'ї, задовольнившись Перемишлем та звільнити полонених при Рожні полі. Якщо ж для двох Ростиславичів цього б здалося замало, союзники пропонували вчинити Васильку «корм» зі своїх коштів. Та як мітко вказав літописець, ані Володар, ані Василько «не послуша сего»¹¹⁵.

Чому ж Давид, який тільки напередодні з легкістю здобув Володимир, також легко відмовився від боротьби? Причини цього полягали, мабуть, у обмеженості його ресурсів — всі свої перемоги він здобував лише за постійної допомоги половців та, гадаємо, дружин Ростиславичів, в той час як кількість його власних дружинників навряд чи була набагато більшою, ніж ті сто дружинників, які були з ним під час битви під Перемишлем в 1099 р.¹¹⁶ Та й тих значно поменшало після поразки від Путяти під Володимиром, а до міських дружин Луцька та Володимира Давид навряд чи міг ставитися з повною довірою, — під час першої облоги Володимира вони не поспішали підтримати свого колишнього князя та й навряд чи були задоволені тим, що Давид привів половців під самі стіни міста. До того ж, у статті 6608 р у ПВЛ не дарма повідомлення про скликання Уветицького з'їзду передують повідомлення про похід племінника Давида Мстислава¹¹⁷ «на море», який розпочався 10 червня. Таке точне датування цієї другорядної події літописець узгоджує з точним датуванням двох зібрань князів-союзників в Уветичах — 10 та 30 серпня. Як нам здається, це свідчить на користь того, що літописець, свідок подій, пов'язував похід Мстислава і події, що відбувалися в Уветичах. Це має означати, що на певний час значна частина і доти невеликої дружини Давида полишила Володимир, що могло б бути вдало використано його супротивниками.

Одразу ж після завершення Уветицького з'їзду Святополк віддав Давиду й Дорогобуж¹¹⁸, тим самим визнавши за ним володіння Погоринням, — волость, яку той займав протягом 1084–1085 та у 1087 рр. Передача Дорогобужа виглядала цілком логічно, — адже всі інші міста з отриманих Давидом знаходилися саме у Погоринні¹¹⁹.

Що ж саме нового вніс Уветицький з'їзд порівнянно з політичною ситуацією часу Любецького з'їзду? Він закріпив монополію трьох старших князівських гілок Рюриковичів на верховну владу на Русі. Добу суперечок між ними заступила тривала доба спільних узгоджених дій¹²⁰. Але якщо одна з молодших гілок Рюриковичів, незадоволених рішеннями з'їзду, які визнавали умовними («имъже раздаял Всеволодь городы»¹²¹), таки була нарешті поставлена у становище другорядної, то Ростиславичі зберегли всі свої володіння та, всупереч черговим деклараціям трьох старших гілок Рюриковичів, закріпили свій незалежний від Києва статус.

Найбільших дивідендів у бурхливих подіях 1096–1100 рр. здобув Мономах. Якщо після смерті батька він втратив Новгород та Чернігів, то на початок XII ст. зосередив у своїх руках Переяславль, Ростов, Курськ, Новгород, Смоленськ, поклавши край будь-яким можливим спробам Святополка до консолідації князівств-земель під політичним сюзеренітетом Києва.

Із позбавленням Давида Володимирського столу та відмовою Святослава Давидовича від Луцької волості Святополку вдалося зібрати волинські землі під своєю владою, продовжуючи політику київських князів, яка з часом, як ми це вже зараз знаємо, призвела до перетворення Волині на домен київських князів. Але Святополк прагнув зібрати під своєю владою волинські землі переважно для того, щоб обміняти їх на Новгород, за зразком київських князів X–XI ст. Та хоча спроба переговорів з Мономахом і вдалася, новгородці відмовилися прийняти Ярослава Святополчича¹²², і київському князю довелося задовольнитися Волинню. Того ж 1102 р. Святополку вдалося розправитися і з ще одним претендентом на Волинь, який мав на неї отчинні права, — Ярославом Ярополчичем, який невдовзі за загадкових обставин раптово помер у київській в'язниці (наступного року слідом за ним по-

мер і В'ячеслав Ярополчич — останній з племінників Святополка), а на Волині сів Ярослав Святополчич.

* * *

Смерть Ярослава Мудрого стала переломною в історії Русі подією, від якої розпочався процес утворення системи князівств-земель під владою його нащадків¹²³. Єдиним наслідком почергових спроб трьох його синів Ізяслава, Святослава та Всеволода утвердити кожен свій власний сюзеренітет над територією Русі став закріплений Любецьким та Уветицьким з'їздами перерозподіл верховної влади виключно між цими трьома гілками Рюриковичів. Та хоча отчинні права Ігоревичів та Ростиславичів ігнорувалися, останнім, як і нащадкам Ізяслава Володимировича, вдалося на периферії державної території утвердити свою владу над значним комплексом земель та вдало протистояти спробам Києва обмежити їх політичний суверенітет та земельні володіння. І вже у XII ст. західні джерела наділяють володіння Ростиславичів статусом королівства, а візантійські джерела характеризують їх володарів як абсолютно самостійних, рівних за статусом угорським королем партнерів Візантії¹²⁴.

Що ж стосується спадкоємця Ігоря Ярославича Давида, попри певне підвищення його політичного статусу в перші роки київського княжіння Святополка, врешті-решт його все ж таки було зведено до становища володаря другорядного уділу. Причиною цього був, на наше переконання, особливий статус Волині. Адже попри важливе стратегічне та економічне значення, у цьому регіоні перетиналися отчинні права декількох гілок Рюриковичів, які поперемінно княжили у Володимирі: і Святославичів, і Ізяславичів, і Всеволодовичів. І якщо питанням підкорення периферійних Перемишля та Полоцька цікавився виключно київський князь, то у події на Волині втручалися усі три старші гілки Рюриковичів. Тільки наприкінці 20-х рр. XII ст. Мономахам вдасться закріпити усю Волинь у якості доменіального володіння київських князів. До того часу ж цей регіон залишався осередком політичної нестабільності.

- ¹Плахонін А. Г. Перша волинська криза (1084–1087) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 49–68.
- ²Грушевський М. С. Волинський вопрос 1087–1102 гг. // Киевская старина. — № 4. — Т. XXXIII — К., 1891 — С. 32. Перша спеціальна праця з цієї теми з'явилася майже 200 років тому: Арцыбашев Н. С. Два съезда князей // Вестник Европы. — 1823. — Т. XII.
- ³Ипат. — Стб. 208; Лавр. — Стб. 217.
- ⁴Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М., 2001. — С. 551. Чи було Святополка десігновано в якості майбутнього київського князя 1088 р., як це вважає московський історик, напевно стверджувати не можна. Але навіть якщо й дати ствердну відповідь, позбавлення його Новгороду 1091 р. навряд чи можна вважати ознакою визнання як спадкоємця Києва. До того ж, Святополк по смерті Всеволода чекав на запрошення Володимира, не наважуючись до самостійних дій по закріпленню за собою прав на київський стіл. Чи не планував Мономах, ще запрошуючи в Київ Святополка, на майбутнє угоду на зразок Любецької?
- ⁵Нестабільність в суспільстві наростала поступово. Останні роки життя Всеволода сторінки літопису рясніють різного роду недобрими прикметами — сонячне затемнення, поява змія під час князівських ловів, поява волхва у Ростовській землі, незрозумілі події у Полоцькій землі, епідемії та ін.
- ⁶Лавр. — Стб. 216–217; Ипат. — Стб. 208. Схоже звинувачення висувалося свого часу вустами Ісайї і Святополку Володимировичу («лють бо граду тому в немже князь... любя вино пити со гусльми и със младыми свѣтники» (Ипат. — Стб. 127; Лавр. — Стб. 140)).
- ⁷Особиста дружина онуків Ярослава, в часи київського князювання Всеволода, яка переходила за ним від столу до столу, складала лише незначний відсоток. Прикладом тут може бути відступ Мономаха з Чернігова, захопленого Олегом Святославичем. За ним з Чернігова пішло лише сто дружинників (Лавр. — Стб. 249). Л. В. Черепнін та слідом за ним В. Я. Петрухін «оуными» вважали майбутніх дворян, які, на відміну від боярства, ще не встигли розжитися значними маєтками та повністю залежали від князівської влади (Черепнін Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 198–200; Петрухін В. Я. Древняя Русь: Народ, князья, религия // Из истории русской культуры. — Т. 1. Древняя Русь. — М., 2000. — С. 192).
- ⁸Звинувачення старіючого Всеволода у прихильності до порад «молодих» радників тим більш виглядало комічним, з огляду на очевидну паралель з сином Соломона Ровоамом, який, відкинувши поради старійшин, що сиділи ще поряд з його батьком, прислухався до тих молодих людей, з якими він разом виріс, та через це втратив більшу частину батьківських володінь (3 Цар. 12:8–10; 2 Пар. 10:8). Адже уділ ідеального правителя, ігноруючи молодь прислухатися до порад старших: «Коли я виходив до воріт міста... юнаки, побачивши мене, ховалися, а старці вставали та стояли» (Іов. 29:7–8). Сучасною мовою це звинувачення Всеволода виглядало б так: «князь впав у дитинство». Так само відлуння цього конфлікту перекочувало і до наступної доби правління Святополка, який одразу ж по вокняжінні «не здумавъ с болшею дружиною отнею и строя своего но свѣтъ створи с пришедшими с нимъ» (Лавр. — Стб. 218; Ипат. — Стб. 209). Але ця вчена біблійна паралель не є

вдалою. Адже цим «оуным» вже було далеко за тридцять (Мономах, зокрема, досяг вже віку сорока років).

⁹Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 128–130; Толочко П. П. Древняя Русь. — К., 1988. — С. 94.

¹⁰Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998. — С. 220.

¹¹Ипат. — Стб. 209; Лавр. — Стб. 218.

¹²Мабуть, саме до цього періоду правління Давида на Волині належать печатки з Володимира та Сутейська з написом на зворотному боці: «Боже, допоможи рабу своєму Давиду, архонту Росії» (Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. — Т. 1. Печати X — начала XIII вв. — М., 1970. — № 28 та ін.). Про це дивись нашу статтю: Плахонін А. Давньоруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. — Число 6 (7). — Ч. 1. — К., 2001. — С. 136–152.

¹³Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — М., 1993. — С. 391. М. Ф. Котляр дещо модернізував цю точку зору, припустивши складання 1093 р. «тріумвірату» Святополком, Володимиром та його братом Ростиславом (Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность... — С. 224–225). Ця точка зору останнім часом була сприйнята й О. П. Толочко та П. П. Толочко (Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 196). За нашими спостереженнями, Ростислав Всеволодович не виступав в якості самостійного політика. Все своє недовге життя він перебував у затінку старшого брата. Активну ж його роль у текстах про спільні дії Святополка та Мономаха можна пояснити тим, що, як ми вже вказували, крім клану Всеволодовичів, жодна з інших гілок Рюриковичів не підтримувала київського князя та не брала участі в його походах. Але, нещодавно Т. Л. Вілкул припустила, що весь комплекс повідомлень «Повісті временних літ» за 1093–1100 рр. має штучний характер; а також наполягає на існуванні в ці роки двох коаліцій старших Ярославичів: Святополк Ізяславич — Давид Святославич і Володимир Всеволодович — Олег Святославич (Вілкул Т. Л. Володимир Мономах: Тексти і версії // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 53–71)

¹⁴Ипат. — Стб. 216; Лавр. — Стб. 226.

¹⁵Ипат. — Стб. 217; Лавр. — Стб. 226.

¹⁶Таку думку висловлював ще О. Є. Пресняков: Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — М., 1993 — С. 47.

¹⁷Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси... — С. 40. Невизначений статус цих земель підтверджується подіями 1073–1076 рр., коли, за багатьма ознаками, і Ростово-Суздальська і Чернігівська землі були поділені між Святославом та Всеволодом Ярославичами (про це див. напр.: Назаренко А. Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073–1076 гг.) // «А се его серебро». Збірник наукових праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. —

- К., 2002. — С. 59–66). В 1095–1096 рр. між Олегом Святославичем та Володимиром Всеволодовичем спалахнула суперечка за волості саме цих земель.
- ¹⁸ Незважаючи на деякі твердження В. Л. Яніна (Янин В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» // ТОДРЛ — XVI. — М.; Л., 1960. — С. 112–131; Янин В. Л. Сфрагистический комментарий к «Хождению игумена Даниила» // Вспомогательные исторические дисциплины. — XXVI. — К 60-летию со дня смерти академика Н. П. Лихачева. — СПб., 1998. — С. 117–124). Про це дивись також нашу статтю: Плахонін А. Г. Мстислав, Ігорів онук (кілька зауважень на полях «Хождения игумена Даниила») // Київська старовина — 1999 — № 5. — С. 9–16.
- ¹⁹ Попри твердження О. П. Толочка: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 36.
- ²⁰ Тобто, початок феодальної роздробленості: Греков Б. Д. Київська Русь. — К., 1951. — С. 485.
- ²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2. — С. 91.
- ²² Дивись, зокрема: Толочко А. П. Князь в Древней Руси... — С. 35–40 та Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь... — С. 198–201.
- ²³ Ипат. — Стб. 230; Лавр. — Стб. 256.
- ²⁴ Толочко А. П. Князь в Древней Руси... — С. 198. Прим. 108.
- ²⁵ Незрозуміла відсутність на з'їзді Володаря Ростиславича, який від смерті старшого брата сидів у Перемишлі. Вочевидь, статус Перемишля в цей час наблизився до статусу Полоцька, який під владою нащадків Ростислава Володимировича набув максимальної автономії. Недарма в зарубіжних джерелах вже у XII ст. землі Перемишля та Галича називаються окремим королівством (regnum) (Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. — С. 93, 106, 131–132). Так само і Іоанн Кіннам підкреслював особливий статус Галицького князівства серед руських земель (Бибииков М. В. Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1997. — С. 132). Про це дещо докладніше у нашій статті: Плахонін А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Волынь // Вестник Удмуртского университета. Серия «история». — Ижевск, 2003. — С. 98–106.
- ²⁶ Ипат. — Стб. 231; Лавр. — Стб. 256–257.
- ²⁷ Ипат. — Стб. 231; Лавр. — Стб. 257.
- ²⁸ Це відмічав ще О. Є. Пресняков (Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси... — С. 52–53).
- ²⁹ Слідом за О. В. Назаренко погоджуємося з неприйнятністю для XI ст. вживання терміну «принципат», який доречніше застосовувати для інститутів XII–XIV ст. (Назаренко А. В. К проблеме княжеской власти и политического строя Древней Руси. Замечания и размышления по поводу книги: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев: Наукова думка, 1992. — 224 с. // Средневековая Русь. — Ч. 2. — М., 1999. — С. 176–177).
- ³⁰ Ипат. — Стб. 231; Лавр. — Стб. 257.
- ³¹ Ипат. — Стб. 231; Лавр. — Стб. 257.
- ³² Грушевський М. С. Волынский вопрос... — С. 43.
- ³³ Ипат. — Стб. 231–232; Лавр. — Стб. 257–258.

- ³⁴Ипат. — Стб. 237; Лавр. — Стб. 263.
- ³⁵Ипат. — Стб. 240; Лавр. — Стб. 266.
- ³⁶Василько замовчує ще свій похід в Угорщину разом з кочовиками 1091 р. (Див.: Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Васильевский В. Г. Труды. — Т. 1. — СПб., 1908. — С. 100–102). Цей похід проти союзників Святополка міг дуже роздратувати київського князя.
- ³⁷На користь ймовірності існування такого союзу на рубежі XI–XII ст. свідчить сам Мономах в «Повчанні», коли на пропозицію спільного походу проти Ростиславичів він відповів: «не могу вы я ити, ни креста переступить» (Лавр. — Стб. 241)
- ³⁸Творогов О. В. Сюжетное повествование в летописях XI–XIII вв. // Истоки русской беллетристики. — Л., 1970. — С. 45.
- ³⁹Ипат. — Стб. 233–234; Лавр. — Стб. 260.
- ⁴⁰Ипат. — Стб. 234; Лавр. — Стб. 260.
- ⁴¹Киево-Печерский Патерик... — С. 151. Правда, М. С. Грушевський у цьому фрагменті вбачав звичайну плутанину копіювача (Грушевский М. С. Вольнский вопрос... — С. 54. Прим. 3).
- ⁴²Чи не свідомо Святополк та Давид влаштували осліплення в місті, однойменному з тим, що належало брату Василька? Та в Лаврентіївському, Никонівському та Воскресенському літописах осліплення відбувається у Білгороді (Лавр. — Стб. 260; Никон. — Т. 9. — С. 130–131; Воскр. — С. 13). Як відмічав М. С. Грушевський (Грушевский М. С. Вольнский вопрос... — С. 45–46. Прим. 3), літописний опис міста, в якому осліпили Василька («есть городъ малъ оу Києва яко десяти веръсть и вдале»), не схожий на Білгород, який знаходився від Києва значно далі та був досить великим містом. Тому є всі підстави вважати, що осліплення відбулося саме у Звенигороді.
- ⁴³Ипат. — Стб. 236; Лавр. — Стб. 263.
- ⁴⁴Ипат. — Стб. 242; Лавр. — Стб. 267.
- ⁴⁵Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Т. 1: Летопись записок Археографической комиссии. — Вып. XXIX. — С. XXXIII–XXXVIII.
- ⁴⁶Дослідники справедливо відзначають, що «Повість про осліплення» була включена до ПВЛ саме за добу київського правління Володимира Мономаха (Пауткин А. А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. — М., 2002. — С. 177).
- ⁴⁷Відзначимо, що більшість сучасних дослідників вважають, що «Повість про осліплення» потрапила у текст ПВЛ лише на етапі Сильвестрівської редакції, та й сам цей твір було створено на замовлення Володимира Мономаха (докладніше про цю точку зору та бібліографію див.: Творогов О. В. Василий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып. 1: XI — первая половина XIV в. — Л., 1987. — С. 91–92).
- ⁴⁸Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Т. 1. — С. XXV–XXVI.
- ⁴⁹За аналогією, в оповіді про осліплення Ростиславичів Всеволод Юрійович виправдовується в небажанні скалічення своїх ворогів — в усьому винне бунтівне віче.
- ⁵⁰Лихачев Д. С. Система литературных жанров Древней Руси // Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. — Л., 1986. — С. 66. Але, як відзначають дослідники, «Повість про осліплення Василька Теробовльського» за своїми стилістичними особливостями не залежить від агіографічних творів

(Кусков В. В. История древнерусской литературы. — М., 1998. — С. 65; Пауткин А. А. Беседы с летописцем... — С. 176).

⁵¹Ипат. — Стб. 198; Лавр. — Стб. 207.

⁵²Ипат. — Стб. 351.

⁵³Докладніше про це див.: Успенский Б. А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси. — М., 2000. Про це ще писав І. П. Єрьомін. Див.: Еремін І. П. Литература Древней Руси. — М., 1966. — С. 119.

⁵⁴Спробу реконструювати символічний підтекст осліплення Василька здійснив нещодавно Ю. Писаренко (Писаренко Ю. Ослепление Василька Теребовльского (1097 г.). Мифологический подтекст // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 179–196.).

⁵⁵Ипат. — Стб. 234.

⁵⁶Ипат. — Стб. 111.

⁵⁷Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / Летопись занятий Археографической комиссии. — Вып. XX. — СПб., 1908. — С. 570.

⁵⁸Ипат. — Стб. 163; Лавр. — Стб. 173–174.

⁵⁹Петро Влостович був однією з найпомітніших постатей польського середньовіччя. Знатного роду (за думкою деяких істориків, він походив із датського князівського роду, Сілезії чи навіть Русі), родич Болеслава Кривоустого (вони були одружені на рідних сестрах, — доньках Святополка Ізяславич: Baumgarten N. De. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle. — Roma, 1927. — Tab. II. — S. 10), він кілька десятиріч поступався за своїм статусом лише польському князю, листувався з Папами, заснував понад 70 костьолів та монастирів та, як вважається, запровадив у Польщі романський стиль у архітектурі (див.: Cetwiński M. Piotr Włostowic czy Potr Rusin? // Sobótka. — Wrocław, 1974. — Т. 4.; Wasilewski T. Piotr Włostowic // Słownik starożytności słowiańskich. — Т. IV. Cz. 1. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1977. — S. 113).

⁶⁰Ипат. — Стб. 319.

⁶¹«В льто 6630... Володаря яша ляховъ льстью» (Лавр. — Стб. 292; Ипат. — Стб. 286.)

⁶²Хроника магистра Винцентия Кадлубка... — С. 102.

⁶³Цікаво, що Кадлубек, яскраво оповідаючи про подробиці викрадення Петром Володаря Ростиславича, жодним словом не обмовився про осліплення польського вельможі. А от щодо Володаря Ростиславича, нагадаємо — брата Василька, він оповідає про те, що той осліпив, вирвав язика та оскопив одного з своїх бояр, родом з Угорщини, який намагався прислужитися своєму князю обманом та зрадою поляків (Хроника магистра Винцентия Кадлубка... — С. 102–103). Як вважає Н. І. Щавелева, цей сюжет повністю був вигаданий Кадлубком та введений у текст з повчальною метою (Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. — С. 121). Для нас цікаво, що й у Польщі, де візантійський вплив був незрівнянно слабкішим за вплив Візантії на Русі, осліплення не було рідкістю.

⁶⁴Єдина відома нам спеціальна робота, присвячена застосуванню такої форми покарання, як осліплення, у візантійській правовій традиції — дисертація Одісея Лампсідеса (Lampsides O. Ἡποινή τῆς τυφλώσεως πατῆρ Βυζαντινός. Diss. — Athenis, 1949), на жаль, залишається для нас недоступною.

⁶⁵ Лавр. — Стб. 154; Ипат. — Стб. 142.

⁶⁶ Оболенский Д. Византийское содружество наций // Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998. — С. 240. Детальніше про прецеденти вживання скалічення у візантійській правовій практиці див.: Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates / Handbuch der Altertumswissenschaft. — München, 1963; Forssmann J. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. — Bern, 1970.

⁶⁷ Практика застосування скалічення членів правлячих родів у Візантії зумовлювала наступний насильницький постриг жертви у ченці (хоча не завжди так. На Русі це почало практикуватися (вже без скалічення) на рубежі XII–XIII ст. Йдеться про насильницький постриг Рюрика Ростиславича Романом Мстиславичем. Прецедент постригу члена князівського роду відомий і з XI ст. Так, звільненого Ярославичами Судислава Володимировича «заводивъше крѣсту и бысть чернцемъ» (Ипат. — Стб. 151; Лавр. — Стб. 162). Форма «водити кь крѣстоу», здається, вживалася виключно у значенні примусового акту (Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. IV. — М., 1991. — С. 316). Саме ця форма вжита у Іпатіївському списку Іпатіївського зводу. Але у Хлебніковському списку (більш справному) і у всіх списках Лаврентіївського зводу вжито дещо іншу форму, — «заводивъше крѣсту», що означає приводити до присяги (там же), що дещо змінює політичне навантаження цього акту: між Володимировичем (який мав більше прав на київський стіл) і Ярославичами було укладено політичну угоду, наслідком якої став добровільний постриг Судислава. Можливо, на Русі XI ст., де тільки нещодавно з'явилися перші монастирі, ще вважали, що постриг має бути актом добровільним. Чи не з цієї причини постриг у ченці не згадується у «Повісті про осліплення Василька», як ймовірний вихід з цієї проблеми? Давид лише пропонує Васильку волинські міста (прецедент дуже дивний, адже у Візантії панував усталений звичай, що сліпий не може займати престол), нічого не йдеться про наміри і в оповіді про підготовку змовників до злочину.

⁶⁸ Чит. за: Правда Русская. — Т. 1. — М.; Л., 1940. — С. 106. Для нас важливим є той факт, що ця стаття з'являється тільки на етапі укладання «Правди» «Докладної» редакції, який датується саме добою правління Володимира Мономаха. Мабуть, саме в цю добу скалічення як форма кровної помсти вступає в конфлікт з християнською ментальністю. До того ж, є підстави вважати, що ця стаття була запозичена безпосередньо з Еклоги. В Еклогі, переробленій за Прохироном X ст., за осліплення накладається пеня в 30 сикл (Пор.: в Правді — 30 гривень) (Див.: Правда Русская. — Т. 2. Комментарии. — М.; Л., 1947. — С. 347). Л. В. Черепнін навіть вважав, що включення цієї статті до Правди Докладної редакції пов'язане саме з осліпленням Василька (Черепнін Л. В. Общественно-политические отношения... — С. 206–207).

⁶⁹ Правда Русская... — С. 104.

⁷⁰ Правда Русская... — С. 104.

⁷¹ Ипат. — Стб. 603–604. Але ж, з літописного контексту цієї фрази не витікає, що ця постанова мала загальний характер. Мова тут йде, скоріш, про приватну угоду. В той же час, це вдале формулювання засвідчує пошук нового типу відносин всередині роду Рюриковичів, сильно розгалуженого наприкінці XII ст., в рамках якого поступово втрачалася уява про єдність.

⁷² Ипат. — Стб. 242–243; Лавр. — Стб. 267–268.

⁷³ Так само і в Святому письмі осліплення може йти як від диявола, так і від Бога, і як випробування, й як кара Божа. Приклади осліплення Богом чи з Божої волі є частими в Біблії (Буття 19:11; 4 Царств 6:18; Діяння 9:8; Діяння 13:6–11 та ін.). Більше того, осліплення — одне з покарань, що допускаються Богом для тих, хто його полишає, хто не виконує заповіді Господа (Див.: Втор. 28:28). Тільки Господь осліплює («Хто дав уста людині? Хто робить її німою, чи глухою, чи зрячою, чи сліпою? Чи не я Господь?» (Исход. 4:11)), так само тільки «Господь відкриває очі сліпим» (Псалтир. 145:9) своєю милістю. Врешті решт, і в Старому Завіті було визнане виключне право Господа піддавати осліпленню своїх синів, що відбилося у біблійних оповідях про правління царя Іудеї Седекії з династії Давида.

⁷⁴ Ипат. — Стб. 234.

⁷⁵ Ипат. — Стб. 217; Лавр. — Стб. 226–227. А. А. Пауткін у своїй нещодавній монографії наполягає на тісному генетичному зв'язку «Повісті про осліплення» з оповіданням про осліплення Романа Діогена у «Історії» Михаїла Аталіата. Цей висновок він робить переважно на деяких збігах у обставинах самого осліплення Романа та Василька у цих двох історичних оповіданнях, що дозволяє досліднику зробити висновок про наслідувальний характер «Повісті про осліплення» (Пауткин А. А. Беседы с летописцем... — С. 180).

⁷⁶ Ипат. — Стб. 218; Лавр. — Стб. 227. За цим оповіданням слідує блок повідомлень про обставини, що передували Любецькому з'їзду, сам з'їзд та оповідь про осліплення Василька.

⁷⁷ Johannes Zonaras. Epitome historiarum / Ed. Th. Büttner. — III. — Wobst, 1857. — XVIII, 23. Вище ми вже відмічали, що Зонара, на відміну до Анни Комніної, приписував Олексію осліплення Врієнія та Василиаки.

⁷⁸ Ипат. — Стб. 240; Лавр. — Стб. 266.

⁷⁹ Та й Святополк одружився на донці половецького хана, та пізніше урочисто поховав свого тестя у передмісті столиці.

⁸⁰ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1910. — С. 449; Голенищев-Кутузов Д. «Русская Правда» и Византия (опыт историко-юридической монографии). — Иркутск, 1913. — С. 449; Живов В. М. История русского права как лингвосомиотическая проблема // Из истории русской культуры. — Т. 2. — Кн. 1: Киевская и Московская Русь. — М., 2002. — С. 669. Правда, В. І. Сергеевич наголошував тільки на відносно пізній появі таких злочинів (не раніше XV ст.) (С. 31). Серед противників такої точки зору згадаємо М. Бенеманського (Бенеманский М. Закон градский. Значение его в русском праве. — М., 1917. — С. 144–149) та Я. М. Щапова (Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М., 1978. — С. 238).

⁸¹ Живов В. М. История русского права... — С. 669.

⁸² Лавр. — Стб. 356.

⁸³ Ипат. — Стб. 233–234.

⁸⁴ Радз. — С. 146. Судячи з внутрішніх суперечностей, далі в тексті Іпатіївського та Радзивілівського літописів є лакуна, яку ми нижче заповнюємо за Никонівським літописом.

⁸⁵ Никон. — Т. 10. — С. 5.

⁸⁶ Мусимо відзначити цікаву паралель, проведеною літописцем, автором оповіді про вбивство Ігоря Ольговича. Адже і в цьому тексті є мотив осліплення, правда алегоричного, пов'язаного із помстою Бога вбивцям: «безаконии несъмыс-

лени оуслѣплени оуцима своима вѣдоуще яко мѣститель естъ Богъ и взи-
щеть крови неповиннаго» (Ипат. — Стб. 353).

⁸⁷Цілком сприймаємо датування, запропоноване М. С. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 11. Див. також: Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / За ред. М. Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 176–178).

⁸⁸Докладніше про практику осліплення у Давній Русі див. у нашій роботі: Плахонін А. Г. «Сего не бывало в Руськѣи зѣмљи»: вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 197–208.

⁸⁹Ипат. — Стб. 220; Лавр. — Стб. 229–230.

⁹⁰Грушевский М. С. Волынский вопрос 1087–1102 гг. ... — С. 47. Попри це вірне спостереження, М. С. Грушевський зробив помилку у вирахованні Великодня 1098 р. — сиропуст того року припадав не на 7, а на 17 лютого (незрозуміло, чому тут історик не помітив помилку М. С. Арцибашева, який відносив Любецький з'їзд на 1096 р., та й у тому вирахував Великдень не на 13 квітня, а на 28 березня (Арцибашев Н. С. Два съезда князей... — С. 261.).

⁹¹Деяко інакше ці події коментує Т. Л. Вілкул. Вона звернула увагу на повідомлення Новгородського першого літопису під 1097 р.: «Слепленъ бысть Василко. Въ то же лѣто, зимѣ, побѣди Мъстиславъ съ новгородци Ольга на Кулацѣскѣ» (НПЛ. — С. 19, 202). Як вважає дослідниця, первісний порядок подій у «Повісті временних літ» змінено, і необов'язково логічний ряд — поразка Олега, його участь у Любецькому з'їзді, осліплення Василька — був таким насправді (Вілкул Т. Л. Володимир Мономах... — С. 60–61). Зрозуміло, що можна було б припустити, що походу Мономаха на Святополка завадив конфлікт з Олегом. Але ми не схильні повністю заперечувати літописну версію подій, оскільки немає ніяких ознак того, що річна стаття Новгородського першого літопису містить перелік подій у хронологічній послідовності.

⁹²Ипат. — Стб. 239; Лавр. — Стб. 265. Зважаючи на вже згадані нами вище дві криваві помсти Василька, прагнення запобігти кровопролиттю тут лише риторичний прийом.

⁹³Цианколовський О. Матеріали до археології Волинського повіту // ЗНТШ. — Т. CLIV. — Львів, 1937. — С. 234–237; Раппопорт П. А. Новые данные по исторической географии Волыни // КСИА АН СССР. — Вып. 99. — М., 1964. — С. 54–58; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. — К., 1985. — С. 35.

⁹⁴Ипат. — Стб. 243; Лавр. — Стб. 269. Правда, Володислав взяв «злато» й в Давида, — як нам здається, це просто звичайна процедура при посередництві.

⁹⁵Лавр. — Стб. 270; Ипат. — Стб. 244.

⁹⁶Ипат. — Стб. 246. Лавр. — Стб. 271.

⁹⁷Про їх участь згадано лише у Лаврентіївському зводі (Лавр. — Стб. 270).

⁹⁸Про участь загонів Давида Святославича в цьому поході свідчить і вже згадане нами «Слово о Прохоре» Києво-Печерського Патерика: «Святополк съ Давыдомъ (Святославичем. — А. П.) рать зачастую про Василькову слѣпоту, еже ослѣпи Святополкъ, послушавъ Давида Игоревича» (Києво-Печерський Патерик... — С. 151).

⁹⁹Соф. I. — Стб. 214, Твер. — Стб. 185–186; Воскр. — Т. VII. — С. 15. Судячи з контексту повідомлень, мова у них йде про похід Мономаха та Святополка безпосередньо одразу ж після з'їзду під Городцем та київськими переговора-

ми. Посольство Василька вмовило Мономаха та Святополка перервати похід на Володимир. М. С. Грушевський поставився до цього повідомлення з недовірою (Грушевський М. С. *Волинский вопрос...* — С. 51–52. Прим. 1.). Скоріше за все, укладачі пізніших зводів невірно зрозуміли фрагмент, у якому Василько лише зізнається у своєму намірі надіслати посольство до Мономаха. Оскільки, взявши Володимир, Святополк рушив на Ростиславичів, союзних Мономаху, нам здається участь переяславського князя у цьому поході неможливою, хоча пізніше, в Уветичах він і приєднався до вимог союзників до Ростиславичів повернути Подністров'я.

¹⁰⁰Ипат. — Стб. 244; Лавр. — Стб. 270.

¹⁰¹Ипат. — Стб. 248; Лавр. — Стб. 273. Порівнюючи тексти ПВЛ та «Повісті про осліплення», можна поставити більш загальне питання про інформативність порічних статей давньоруського літописання. Віднайдений у другій половині XI ст. жанр сюжетного оповідання у літописі відкривав перед укладачами літописів нові можливості. Саме тому він так активно використовувався у літописанні наступного XII ст., а в XIII ст. був взятий за основу оригінальної пам'ятки літописання, ГВЛ.

¹⁰²Ипат. — Стб. 244. Лавр. — Стб. 269.

¹⁰³Див.: Плахонин А. Г. Перша волинська криза...

¹⁰⁴Baumgarten N. De. *Généalogies et mariages...* — Tab. II. — S. 10.

¹⁰⁵А. Андріяшев вважав, що Святоша лише стояв з військом під Луцьком (Андріяшев А. *Очерк истории Волынской земли до конца XIV века.* — К., 1887. — С. 36), але його точка зору не знаходить підтвердження.

¹⁰⁶Як справедливо відзначав Д. А. Расовський, більшість російських істориків XIX — початку XX ст. заперечувала постійне перебування половців на Правобережжі Дніпра. Та й він сам вважав, що вони з'явилися не раніше другої половини XII ст. (Расовский Д. *Половцы.* — III. *Пределы поля половецкого.* — V. // *Annales de L'institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum).* — X. *Mélanges A. A. Vasiliev.* — Institut Kondakov, Praha, 1938. — С. 155.). Сучасні дослідники визнають існування половецьких кочовищ на Правобережжі вже для кінця XI ст. (Плетнева С. А. *Половцы.* — М., 1990.). Місцезнаходження кочовищ Боняка, напевно, встановлюється завдяки повідомленню «Повчання» Володимира Мономаха: «На Богъ идохомъ с Святополкомъ на Боняка за Росъ» (Лавр. — Стб. 249), в якому йдеться про межиріччя Росі та Південного Бугу (Лихачев Д. С. *Перевод // ПВЛ...* — С. 241) (у переліку «шляхів» Мономаха згадується декілька таких походів на Боняка за Рось), тобто територія, яка безпосередньо межувала з Волинню та Придністров'ям.

¹⁰⁷Ипат. — Стб. 221; Лавр. — Стб. 232.

¹⁰⁸Див.: Анна Комнина. *Алексиада* / Пер. Я. Н. Любарского. — СПб., 1996. — С. 233–240; Васильевский В. Г. *Византия и печенеги...*; Плетнева С. А. *Половцы...* — С. 46–58.

¹⁰⁹Про похід Василька з половцями на Польщу 1092 р. повідомляє і ПВЛ: «В лѣто 6600... воєваша Половци Ляхы с Василькомъ Ростиславичемъ» (Лавр. — Стб. 215; Ипат. — Стб. 206).

¹¹⁰Цікаву версію подій знаходимо у Никонівському літописі: «начаша посылати по Давыда Игоревича любовію вадяще его къ себе и обѣщающе ему столь градъ Володимиръ» (Никон. — Т. IX. — С. 136). Попри всю обережність, з якою необхідно ставитися до цього більш пізнього літопису, така редакція більш

- відповідає промові Давида до учасників з'їзду та більш лаконічному тесту «Повісті про осліплення»: «привабиша Давыда Игоревича и не даша єму Володимєря но Даша єму Дорогобужь» (Ипат. — Стб. 248; Лавр. — Стб. 273).
- ¹¹¹ Нещодавно було висловлено сумніви у достовірності самого Уветицького з'їзду. Т. Л. Вілкул звернула увагу на початкову частину «Повчання» Володимира Мономаха: «Оусрѣтоша бо мя слы от брата моєя на Волзь, рыла, потѣснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отимем. Иже ли не поидеши с нами, то мы собѣ будем, а ты собѣ. И рѣхъ: аще вы ся и нѣваєте, не могу вы я ити, ни креста переступити» (Лавр. — Стб. 241). Як відзначає дослідниця, це повідомлення Мономаха не тільки перекреслює всю літописну версію Уветицького з'їзду, але й привідкриває для нас справжню мету спілників, — відібрати волость у Ростиславичів (Вілкул Т. Л. Володимир Мономах... — С. 62). Але ж важко однозначно відносити це повідомлення «Повчання» саме до подій 1100 р., адже конфлікт з Ростиславичами не єдиномоментно спалахнув в 1097–1100 рр. Погодимось з Т. Л. Вілкул в одному: фраза «не могу вы я ити, ни креста переступити» однозначно свідчить про наявність союзницьких відносин між Ростиславичами і Мономахом, в чому Давид Ігоревич звинувачував Василька. Хоча, з іншого боку, під «хрестоцілуванням» може приховуватися натяк на Любецькі угоди.
- ¹¹² Привертає на себе увагу дивний, а тому й цілком показовий збіг у вживанні цього специфічного звороту у тестах «Повісті про осліплення» та ПВЛ.
- ¹¹³ Ипат. — Стб. 249; Лавр. — Стб. 273.
- ¹¹⁴ Про символіку цього літописного формулювання див.: Писаренко Ю. «На одном ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // «А се его серебро». Збірник наукових праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. — К., 2002. — С. 99–104.
- ¹¹⁵ Про можливі наміри Святополка зібрати війська старших Рюриковичів для походу на Ростиславичів після Уветицького з'їзду див.: Грушевський М. С. Вольнський вопрос... — С. 264.
- ¹¹⁶ Мова тут йде про особисту дружину князя. Так само, коли Мономах згадує про свій відступ з Чернігова, обложеного Олегом Святославичем з половцями, він пригадує про 100 дружинників, що пішли за ним (Лавр. — Стб. 249).
- ¹¹⁷ Про нього див.: Плахонін А. Г. Мстислав, Ігорів онук (кілька зауважень на полях «Хождения Игумена Даниила») // Київська старовина. — 1999. — № 5. — С. 9–16.
- ¹¹⁸ Є певні підстави вважати, що Давид отримав Дорогобуж на самому з'їзді чи одразу після нього. На користь цієї думки свідчить, зокрема, вже згадане нами повідомлення про рішення Уветицького з'їзду «Повісті про осліплення».
- ¹¹⁹ Давньоруські Острог, Чорторийськ та Дубен знаходилися у басейні р. Горинь. Що ж стосується Божеського, більшість істориків дотримується думки, що мова йде про місто Бужськ у верхній течії Західного Бугу. В той же час давньоруське місто з назвою Божеський відоме і у верхів'ях Південного Бугу. М. С. Грушевський вважав, що є підстави твердити, що ще один Бужськ знаходився і у Погоринні — в літописній статті 1152 р. він згадується серед міст у верхній частині басейну Горині: Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойниця (Ипат. — Стб. 454. Грушевський М. С. Вольнський вопрос... — С. 260–261. Прим. 2.).
- ¹²⁰ Попри твердження М. Ф. Котляра про відсутність ознак узгоджених дій між ними (Котляр М. Ф. Древнерусская государственность... — С. 236), літописець наголошує на одноголосному рішенні старших князів.
- ¹²¹ Ипат. — Стб. 231; Лавр. — Стб. 257.

¹²²Про ці події див.: Ипат — Стб. 253; Лавр. — Стб. 275–276.

¹²³Як зазначає В. А. Кучкін, «у майбутньому всі ці князівства вже ніколи не возз'єднувалися разом» (Кучкин В. А. Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках // Отечественная история. — 2003. — № 3. — С. 73).

¹²⁴Кадлубек: Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники... — С. 93, 106, 131–132; Бибииков М. В. Византийский историк Иоанн Киннам... — С. 132.